

**AĞBABA ŞİVƏSİNDƏ FEİLİN XƏBƏR ŞƏKLİ**

Azərbaycan dilində feilin mühüm kateqoriyalarından biri də zaman kateqoriyasıdır. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət müəyyən zaman və məkanla bağlıdır. Ona görə də feilin zamanları iş və hərəkətin icrasının danışq vaxtına olan münasibəti ilə müəyyən edilir [1, s.4]. Bir çox türkoloqlar (V.A.Qordlevski, M.Şirəliyev, A.Kononov, M.Kazımbəy, M.Əfşar və s.) feilin zamanları haqqında geniş tədqiqatları vardır [8, s.227-228].

Feilin xəbər şəklinin xüsusi şəklə əlaməti yoxdur. Feilin xəbər şəklində feil, zaman və şəxs şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Ağbaba şivəsində feilin xəbər şəklinin bəzi özəllikləri var. Bu özəlliklər əsasən indiki və qəti gələcək zamanlarda daha çox səciyyələnir. Bu şivədə də feilin xəbər şəklinin üç zamanı vardır: a) Şühudi və nəqli keçmiş zaman; b) İndiki zaman; c) Gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman.

**Keçmiş zaman.** Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Ağbaba şivəsində də feilin keçmiş zamanı iki formada (şühudi və nəqli) təzahür edir.

a) *Şühudi keçmiş zaman.* Şühudi keçmiş zaman dörvariantlı –dı, –di, –du, –dü zaman şəkilçisi və 1, 2 və 4 variantlı şəxs şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

		Təsdiqdə			
	Tək		Cəm		
I		pisix'di-m		I	pisix'di-x'
II		pisix'di-ŋ		II	pisix'di-ŋjiz
III		pisix'di		III	pisix'di-lər
			İnkarda		
I		kirimədim		I	kirimədix'
II		kirimədiŋ		II	kirimədiŋjiz
III		kirimədi		III	kirimədilər

-Çovannarı sədrin sözünnən pisix'dirdilər (Qç.); Səhərətən danışdınız, heş kirimədiŋjiz və s.

Göründüyü kimi, II şəxsin təkində və cəmində sağır nun (ŋ) səsi iştirak edir. Digər türk ədəbi dillərində də feilin xəbər şəklində sağır nun (ŋ) səsi şəxs şəkilçisi kimi işlənir.

b) *Nəqli keçmiş zaman.* Nəqli keçmiş zaman II şəxsin təkində və cəmində –ıf, –ıf, –ıf, –ıf; bəzi kəndlərdə isə –ıp, –ıp, –ıp, –ıp şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Mahmud kişi çatıyı inəyin başına salıf; Dağın döşündəki sallamalarda taxıl əkiflər (İ.)

		Təsdiq			
	Tək		Cəm		
I ş.		işdəmişəm		I ş.	işdəmişix'
II ş.		işdiyişən		II ş.	işdiyişiniz
III ş.		işdiyif		III ş.	işdiyiflər
			İnkarda		
	Tək		Cəm		
I ş.		isdəmamişəm		I ş.	isdəmamişix'
II ş.		isdəmiyişən		II ş.	isdəmiyişiniz
III ş.		isdəmiyişif		III ş.	isdəmiyişiflər

Əlbəttə bunlarla birlikdə –miş, –miş, –muş, –müş şəkilçiləri də aktiv işlənir. Lakin p səsi ilə bitən feillərdə bəzən –miş, –miş, –muş, –miş şəkilçisi əvəzinə –bış, –bış, –buş, –büş şəkilçisi də işlədilir. Məsələn: öpbüşük, səpbişik, çapbışam yaxud tapbışiq, köpbüşix', təpbişix' və s.

-Yerin toxumunu səpbişix' (B.)

-Bulağın qırağının buzunu çapbışix və s (T.)

Nəqli keçmiş zamanın rəvayətində də –miş, –miş, –muş, –müş şəkilçiləri ilə yanaşı bəzən –bış, –bış, –buş, –büş şəkilçiləri işlənir. Məsələn: alıfbış/alıpbış, görüfbüş/görübüş, qaçıfbış/qaçıpbış, söküfbüş, yatıfbış və s. Onun oğuruğunu Kərəm kişi görüfbüş (Qn.); Mal-qoumu səhər alaflyıfbış (D.).

Göründüyü kimi, yarımçıq irəli assimilyasiya nəticəsində –m > b, f > b əvəzlənmələri ilə şəkilçinin fonetik variantı dəyişmişdir.

**İndiki zaman.** Ağbaba şivəsində indiki zaman şəkilçiləri bəzi xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Belə ki, samitlə bitən feillərdə –ır, –ir, –ur, –ür, saitle bitən feillərə –yır, –yir, –yur, –yür şəkilçiləri indiki zamanı ifadə edir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Amasiya rayonunun Xozu (1935, Quzəkənd), Balıxlı, Göllü, Ellərkənd, Sultanabad (1935, Şurabad) qismən də Təpəköy kəndlərində yaşayanların danışığında indiki zaman üçvariantlı er//er, -or//or, ör//ör şəkilçiləri ilə də ifadə olunur. Məsələn: aler, gələr, oturor, duror, bölör, uzanniyer, qavriyer, dəhməriyer, qımışer, soyyor, oturorux, otdor, iste:rəm və ilaxır. Göründüyü kimi, axırcı feillərdə müəyyən səslər düşdüyü üçün (otduyur, oturur, iştəyir) o və e səsləri uzun tələffüz edilir. Qərbi Azərbaycanda Lori-Pəmbək bölgəsinin şivəsində də həmin üçvariantlı indiki zaman şəkilçisi işlənir. Qazax, Gədəbəy, Borçalı və Qərb qrupunun Ayrım şivəsində də yuxarıda göstərilən üçvariantlı indiki zaman şəkilçisi (-or, -er, -ör) işlənməkdədir [5, 117]. Oğuz qrupuna daxil olan müasir qaqaüz dilində indiki zaman –er, türk dilində isə –yor şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Məsələn: qaçer, altyor və s. [5, 217].

Bundan başqa, qırpaq qrupuna daxil olan dillərdə (qırğız, qazax qaraqalpaq, noqay və s.) də –or, –ör, –er şəkilçiləri indiki zaman anlayışı bildirməkdədir [6, 262].

<sup>93</sup> Sumqayıt Dövlət Universiteti

		Təsdiqdə	
	Tək	Cəm	
I ş.	alafliyrəm		I ş. alafliyrım
II ş.	alafliyrşən		II ş. alafliyrşınız
III ş.	alafliyr		III ş. alafliyrlər
I ş.	çitiye:rəm		I ş. çitiye:rix'
II ş.	çitiye:rsən		II ş. çitiye:rsiñiz
III ş.	çitiye:r		III ş. çitiye:llər
I ş.	çözdüye:rəm		I ş. çözdüye:rix'
II ş.	çözdüye:rsən		II ş. çözdüy:rsiñiz
III ş.	çözdüye:r		III ş. çözdüye:llər
<i>İnkarda</i>			
I ş.	görmö:rəm		I ş. görmö:rux
II ş.	görmö:rsən		II ş. görmö:rsünüz
III ş.	görmö:r		III ş. görmö:llər (E., B.)

Danışellar kin, biyl kış sət olajax (G.); Görörəm kin, erməni tərəzidə məni yalladır (O.); Gənə bu Kar Nağı nə qımışer? (D.) və s.

**Gələcək zaman.** Ağbaba şivəsində feilin gələcək zamanında şakilçi müxtəlifliyi vardır. Bu müxtəliflik təkcə şəxslər üzrə işlədilən zaman şakilçilərində deyil, həm də ayrı-ayrı kənd şivələrində özünü göstərirdi [19, 124]. Xüsusilə Amasiya rayonunun Quzükənd, Ellərkənd, Balıqlı, Göllü Sultanabad şivələrində qəti-gələcək zamanın –ajax, –əjəx', –əjək variantlarının da işlənməsi, inkarda işlənen feilin şəxsə görə dəyişmələrində fərqlər daha çox nəzərə çarpır.

Gələcək zaman iki növü var: qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman.

a) *Qəti gələcək zaman.* Ağbaba şivəsində qəti gələcək zaman və şəxs şakilçiləri aşağıdakılardır: –ac, –əc; –yac, –yəc; acağ, –əcəx', –əcək, ajax, –əjəx' II şəxsin təkində həm gələcək zaman, həm də şəxs şakilçisi ixtisar olunur. Məsələn:

*Təsdiqdə*

		Tək		Cəm	
I ş.	gələcəm	saxle:jam	I ş.	gələciyix'	saxlejəyix
II ş.	gələcəñ	saxle:jaxşən	II ş.	gələcəx'siñiz	saxleyajaxsiñiz
III ş.	gələcəx'	saxle:jax	III ş.	gələcəx'lər	saxleyajaxlər

Qarsın Arpaçay kəndlərinin şivələrində də qəti gələcək zaman II şəxs təkində –ac, –əc zaman və –an, –ən şəxs şakilçisi ilə işlənir. Məsələn: Ya çıxıp oynuyacan, ya mil duracan, ya türkü deyəcən (Kinəyi kəndi) [2, 4-5].

II şəxsi tək və cəmində –as, –əs şakilçisi də işlənir. Məsələn:

		Tək		Cəm	
I ş.	gələcəm		I ş.	gələcix'	
II ş.	gələssən		II ş.	gələssiñiz	
III ş.	gələcəx'		III ş.	gələcəx'lər	

Nənəm xəstələnif, kürəyini avvışdıyajam; O, burdan genimiyəjəx' işimizi görəh (S., G.); Siz toa gələssiñiz (B.)?

		Tək		Cəm	
I ş.	geniyəjəm		I ş.	geniyəjəyix'	
II ş.	geniyəjəx'sən		II ş.	geniyəjəxsiñiz	
III ş.	geniyəjəx'		III ş.	geniyəjəxlər	

Gələcək zamanın inkarında işlənen –mo, –me; –m, mu, –mi, –mu, –mü şakilçiləri zaman şakilçiləri ilə yanaşı qovuşuq işlənir. Məsələn:

		Tək		Cəm	
I ş.	dişəmiyəcəm		I ş.	dişəmiyəcix	
II ş.	dişəmiyəcəx'sən		II ş.	dişəmiyəcixsiñiz	
III ş.	dişəmiyəcəx'		III ş.	dişəmiyəcəx'lər	
I ş.	gəlmə:rəm		I ş.	gəlmiyəjix'	
II ş.	gəlmə:rsən		II ş.	gəlmiyəjəx'siñiz	
III ş.	gəlmə:r (E.,X.)		III ş.	gəlmiyəjəxlər (Gb.,M.)	

b) *Qeyri-qəti gələcək zaman.* Ağbaba şivəsində feilin qeyri-qəti gələcək zamanı –ar, –ər; –er; –yar, –yə, –yer şakilçiləri ilə düzəlir. Məsələn: citiyərəm, hasilliyərəm, anşırđaram, qandıraram, allam, gəlləm, verrəm və s. Məsələn: Mən dabbaxdakı gönü hasilliyərəm, sən də köşə kəsərsən; Burax bu işi, qonun şakıldığını mən allam (G).

Qeyri-qəti gələcək zamana aid nümunələr:

*Təsdiqdə*

Tək		Cəm	
I ş.	qandıraram	I ş.	qandırırıx
II ş.	qandırarsan	II ş.	qandırarsıñız
III ş.	qandırar	III ş.	qandırallar
İnkarda			
I ş.	qatmaram	I ş.	qatmarıx
II ş.	qatmazsan	II ş.	qatmarsıñız
III ş.	qatmaz	III ş.	qatmazdar
İnkarda			
Tək		Cəm	
I ş.	tapbaram	I ş.	tapbarıx
II ş.	tapbazsan	II ş.	tapbazsıñız
III ş.	tapbaz	III ş.	tapbazdar
I ş.	almanam	I ş.	almarıx
II ş.	almassan	II ş.	almassıñız
III ş.	almaz (M., Ox.)	III ş.	almazdar

Göründüyü kimi, sonu l, n, r sonor səsləri ilə bitən feillərə artırılan şəkilçilərdə cüzi dəyişiklik baş verir. Assimilyasiya nəticəsində şəkilçilərdəki r səsi l, n, z səsi ilə əvəzlənir. Bu hadisə əsasən birinci şəxsin tək və cəmində daha çox nəzərə çarpır. Məsələn:

I ş.	allam	I ş.	allıx
II ş.	alarsan	II ş.	alarsıñız
III ş.	alar	III ş.	alallar

Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi –ar, -ər cümlədə müxtəlif semantik mənə çalarlıqları ifadə edə bilər. Məsələn:

Şərtlilik çalarlığı ifadə edir: Qo getsin, qalar, (yəni qalsa) onun üçün daha yaxşı olar, qalmaz da heç (Ox.).

Lazımlılıq çalarlığı ifadə edir: Mən gedər (yəni gedəsi olsam), dalımcax gəlməsin (D.).

**Xəbər şəklinin mürəkkəbi.** Xəbər şəklinin mürəkkəbi bütün zamanlarda işlənir. Xəbər şəklinin hekayəsi, rəvayətə görə çox müşahidə edilir. Feil formalarının şərtində də işlənir. Məsələn: kiryərdi, kiryirsə, kiryərmiş, çavalyardı, çavalyırsa, çavalyarmış alsaymış, alsaydı və s.

**a) Xəbər şəklinin rəvayəti.** Ağbaba şivəsində xəbər şəklini dördvariantlı –miş, -miş, -muş, -mü; -bış, -biş, -buş, -büş şəkilçiləri ilə ifadə edilir.

Tək		Təsdiqdə		Cəm	
I ş.	tapbışammış	I ş.	tapbışıxmış	I ş.	tapbışıxmış
II ş.	tapıfsanmış	II ş.	tapıfsıñızmış	II ş.	tapıfsıñızmış
III ş.	tapıfış	III ş.	tapıfışdar	III ş.	tapıfışdar
I ş.	eymənmişəmmiş	I ş.	eymənmişix' miş	I ş.	eymənmişix' miş
II ş.	eymənifsənmiş	II ş.	eymənmişsıñızmış	II ş.	eymənmişsıñızmış
III ş.	eymənifmiş	III ş.	eymənmişlərmış	III ş.	eymənmişlərmış
İnkarda					
Tək		Cəm			
I ş.	çatılamırmış	I ş.	çatılamırxmış		
II ş.	çatılamırmışsan	II ş.	çatılamırsıñızmış		
III ş.	çatılamırmış	III ş.	çatılamırlarmış		
I ş.	alıfışam	I ş.	alıfışıx		
II ş.	alıfsanmış	II ş.	alıfışsıñız		
III ş.	alıfış	III ş.	alıfışdar		

-O, İrəvanda oxuyanda özüne bir qız tapıfış (E.); Dər o geçə siz irayonnan gələndə bir xancal tapıfsıñızmış (X.) və s.

Feil formalarının şərti ədəbi dildən fərqlənir. Məsələn:

Tək		Cəm	
I ş.	görsoydum	I ş.	görsöydux□
II ş.	görsoydum	II ş.	görsöydünüz
III ş.	görsoydu	III ş.	görsöydülər

**b) Xəbər şəklinin hekayəti.** Ağbaba şivəsində də xəbər şəklinin hekayət dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur. İkinci şəxsin təkində və cəmində sağır nun işlənir.

Tək		Cəm	
I ş.	səperdim	I ş.	səperdix'
II ş.	səperdin	II ş.	səperdiñiz
III ş.	səperdi	III ş.	səperdilər

İnkarda

	Tək		Cəm
I ş.	bulullamıyıydım	I ş.	bulullamıyıydıx
II ş.	bulullamıyıydıñ	II ş.	bulullamıyıydıñız
III ş.	bulullamıyıydı	III ş.	bulullamıyıydılar

-Hamasa yolunun altına toxum səperdilər (Q., B.); Ələhvər kişi tayı çox hündür qurordu (Q., E.); Birqadir deməşydi, zoğu bulullanmıyıydıx və s (S.).

Göründüyü kimi, Ağbaba şivəsində feil zamanlarını ifadə edən şəkilçilər və şəkilçi variantları Azərbaycan ədəbi dilinə, qərb qrupu dialekt və şivələrinə və Qars vilayətində yaşayan azərbaycanlıların şivələrinə uyğundur.

Qeyd: göstərilən feillərdən bəziləri Ağbaba şivəsi üçün xarakterikdir: pisikdirmək (uzaqlaşdırmaq), kirmək (susmaq), çitmək (tikmək), çözdəmək (sökmək), genimək (uzaqlaşmaq), tişmək (diş açmaq), çatılmaq (bağlamaq), alaflamaq (ot vermək), eymənmək (qorxmaq), bulullamaq (otu topa yığmaq) və s.

#### ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı, 1961.
2. Arpaçay köylərindən dərləmələr. Ankara, 1976, 398 s.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, 278 s.
4. Dialektoloji atlas. Bakı, 1990, Elm, 780 s.
5. Bayramov A.Ə. Bayramov A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt, AM-965, 2014, 280 s.
6. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2004.
7. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 305 s.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 305 s.

*Açar sözlər: feil, forma, oğuz, xəbər, sonor.*

#### Kənd adlarının ixtisarı

B – Balıxlı  
Q – Quzükənd  
E – Elləkənd

#### SUMMARY

##### *Indicative mood in Agbaba dialect*

Tenses of indicative mood used in Agbaba dialect and phonetic versions of suffixes that indicate tenses have been shown in the article. The complex forms of indicative mood have been introduced with samples.

**Key Words:** *Verb, form, Oguz, predicate, sonorous*

#### РЕЗЮМЕ

##### *Изъявительное наклонение в говоре Агбаба*

**Ключевые слова:** *глагол, форма, огуз, сказуемое, сонор*

В статье показаны временные формы изъявительных глаголов и фонетические варианты суффиксов, выражающие времена глаголов используемые в говоре Агбаба. Предъявлены в примерах сложные формы изъявительных глаголов.

**Rəyçi: dos.S.Abbasova**